

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ, ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ, ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΜΕΣΑΙΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ

ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ-ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ

Οι ταξικές αναδιαρθρώσεις στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, μεταπολεμικά, έφεραν στο κοινωνικο-πολιτικό προσκήνιο μια σειρά από νέα μεσαία στρώματα (επιστήμονες, τεχνικοί, διοικητικά και διευθυντικά στελέχη διαφόρων βαθμίδων) και έδωσαν το ερέθισμα για την παραπέρα ανάπτυξη της συζήτησης, ανάμεσα στους κοινωνικούς επιστήμονες, γύρω από τα προβλήματα ορισμού των κοινωνικών τάξεων. Ο προσδιορισμός της ταξικής ταυτότητας των νεοδιαμορφωμένων στρωμάτων σε σχέση με τη θέση του κεφαλαίου και της εργασίας έγινε αφετηρία για τον εντοπισμό των αδυναμιών: α) του κλασικού μαρξιστικού ερμηνευτικού σχήματος που ανάγει κάθε διαδικασία ταξικής διαφοροποίησης, στις δυτικές κοινωνίες, στο διπολικό σχήμα ταξικής αντιπαράθεσης κεφαλαίου-εργασίας, και β) των διαφόρων προσεγγίσεων που εξαντλούνται σε προσπάθειες ταξινόμησης των κοινωνικών στρωμάτων και συχνά παρουσιάζουν περιορισμένη ερμηνευτική αξία.

Στο άρθρο αυτό επιχειρούμε μια πολύ σύντομη αναφορά στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που προσανατόλισαν τη συζήτηση για τις κοινωνικές τάξεις κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, και τις κατευθύνσεις της δομικής-μαρξιστικής θεωρίας, που έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στη συζήτηση αυτή, με στόχο να θίξουμε ορισμένα βασικά προβλήματα γύρω από τον προσδιορισμό των ταξικών οριοθετήσεων και να διαγράψουμε μια προοπτική για την προσέγγισή τους. Καθώς η επανεξέταση της προβληματικής για τις κοινωνικές τάξεις είχε σαν αφετηρία και αντικείμενο ανάλυσης τα κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν κυρίως τις κοινωνίες αυτές και μόνο έμμεσα γίνεται αναφορά στην ελληνική κοινωνία.

1. Goldthorpe J. *Social mobility and class structure in modern Britain*, Clarendon, Press, Oxford, 1980, σ. 60-61.

2. Routh G. *Occupation and pay in Great Britain*, Macmillan, London, 1980 (πίνακας 1.1).

3. Κάποιες τάσεις διεύρυνσης των επιστημονικών/ελευθέρων επαγγελματιών όπως επίσης και της επαγγελματικής κατηγορίας των υπαλλήλων γραφείου παρατηρούμε και στην Ελλάδα. Ο αριθμός των ατόμων που ασκούν επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα αυξήθηκε, κατά τη δεκαετία 1961-1971, κατά 38% κατά 81% τη δεκαετία 1971-1981. Τα αντίστοιχα ποσοστά αύξησης για την κατηγορία των υπαλλήλων γραφείου είναι 60% και 37%. Ιδιαίτερα υψηλός ρυθμός διεύρυνσης χαρακτηρίζει το στρώμα των διευθυντικών και διοικητικών στελεχών κατά τη δεκαετία 1971-1981 (210%). Ωστόσο, παρά τους σχετικά υψηλούς ρυθμούς διεύρυνσης των παραπάνω επαγγελματικών κατηγοριών, η ποσοστιαία συμμετοχή τους στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της χώρας παραμένει περιορισμένη σε σύγκριση με άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης (βλέπε πίνακα που ακολουθεί). Αυτό δείχνει και την περιορισμένη εμφάνιση των νέων μεσαίων στρωμάτων στην ελληνική κοινωνία.

1. Κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες και τρόποι ορισμού του προβλήματος

Πολύ αδρά, οι κοινωνικές μετατοπίσεις που παρατηρούνται στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, παίρνοντας για παράδειγμα την Αγγλία, εκφράζονται μέσα από τα παρακάτω εμπειρικά δεδομένα. Από το 1911 και ύστερα το στρώμα των χειρώνακτων εργατών διαρκώς συρρικνώνεται: από 75.8% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που ήταν το 1911 μειώνεται το 1971 στο 56.4%¹. Παράλληλα συρρικνώνεται και το στρώμα των εργοδοτών – εξαιτίας των τάσεων συγκέντρωσης του κεφαλαίου: ενώ το 1911 αποτελούσε το 6.7% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, το 1971 περιορίζεται στο 5.0%.² Όλες οι άλλες κατηγορίες εργαζομένων χαρακτηρίζονται από μια τάση διεύρυνσης: οι ανώτερες βαθμίδες των ελευθέρων επαγγελματιών υπερτριπλασιάστηκαν, το ίδιο συνέβηκε και με τους υπαλλήλους γραφείου, ενώ ο αριθμός των διοικητικών και διευθυντικών στελεχών υπερδιπλασιάστηκε.³ Οι σημαντικές αυτές αλ-

	Μ. Βρετανία (1971)	Ελλάδα (1971)	Ελλάδα (1981)
Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα	11.9%	5.7%	9.6%
Διευθυντικά και διοικητικά στελέχη	11.5%*	0.6%	1.8%
Υπάλληλοι γραφείου	14.0%	7.5%	9.7%
Έμποροι και πωλητές	5.9%**	7.2%	8.6%
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	***	7.4%	7.8%
Απασχολούμενοι στη γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία	****	40.6%	27.5%
Εργάτες και τεχνίτες	56.4%	29.9%	32.4%
Σύνολο οικονομικά ενεργού πληθυσμού	24.371.000	3.235.000	3.543.797

* Για τη Μ. Βρετανία, η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει: α) διευθυντικά και διοικητικά στελέχη (7.1%) και μεγαλοϊδιοκτήτες/εργοδότες (4.4%). Κατά συνέπεια, τα στοιχεία δεν είναι απόλυτα συγκρίσιμα.

** Περιλαμβάνονται μόνον οι πωλητές (ενώ η ΕΣΥΕ περιλαμβάνει και τους εμπόρους).

*** Η κατηγορία αυτή δεν υπάρχει για τη Μ. Βρετανία. Κατά τον ορισμό της ΕΣΥΕ, η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει επαγγέλματα όπως (διαχειριστές, θαλαμηπόλοι, σερβιτόροι, στεγνοκαθαριστές, αστυνομικοί, πυροσβέστες κλπ.).

**** Στο σχήμα ταξινόμησης που αναφέρει η πηγή που χρησιμοποιούμε δεν υπάρχει ανεξάρτητη κατηγορία απασχολούμενων στη γεωργία. Ήδη κατά το 1968 στον τομέα της γεωργίας/κτηνοτροφίας απασχολούνταν μόνον το 3.2% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην Αγγλία.

(Πηγή: Goldthorpe J. *Social mobility and class structure in modern Britain*, Clarendon Press, Oxford, 1980, σ. 60-1, Cullingworth J.B. *Problems of an urban society*, Vol. 1, George Allen and Unwin, London, 1973 σ. 59, ΕΣΥΕ Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας, 1979, και ΕΣΥΕ Μηχανογραφημένα Αποτελέσματα Απογραφής 1981.

λαγές στην κοινωνικο-επαγγελματική δομή συνεπάγονται μετατοπίσεις στις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτικής ένταξης των διαφόρων επαγγελματικών κατηγοριών και τη διαμόρφωση ταξικών υποκειμένων

Ο αγγλοσαξωνικός χώρος

Η στάση του μελετητή απέναντι στα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα και το είδος των ερωτήσεων και προβλημάτων που θέτει, κάθε φορά, προς απάντηση επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες και την πολιτική πρακτική σε μια χώρα. Αυτές οι παράμετροι παίζουν καθοριστικό ρόλο στον προσανατολισμό του ενδιαφέροντος του μελετητή προς ορισμένα θέματα και την απομάκρυνση του ενδιαφέροντός του από άλλα. Για παράδειγμα, οι πολιτικές συνθήκες στην Αγγλία συντείνουν στην ενασχόληση των κοινωνικών επιστημόνων με το θέμα της «ταξικής συνείδησης» (και γενικότερα με τον τρόπο επίδρασης του αμέσου περιβάλλοντος της «δουλειάς» και της «γειτονιάς» στη διαμόρφωση της αντίληψης των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων από το άτομο). Οι μελέτες (με μια μαρξιστική ή μη-μαρξιστική προοπτική) γύρω από τις κοινωνικές τάξεις κεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα βιώματα των ατόμων στα πλαίσια της «κοινότητας» (με τη χωρική, πολιτιστική και κοινωνική έννοια) όπου αυτά εντάσσονται και διαντιδρούν: έτσι τα όρια των κοινωνικών τάξεων προσδιορίζονται κυρίως σε σχέση με το βαθμό κοινωνικής ενσωμάτωσης/κοινωνικής αλληλεγγύης⁴, ή αντίθετα, το βαθμό κοινωνικής κινητικότητας και απομόνωσης, που απορρέει από τις συνθήκες του περιβάλλοντος «δουλειάς» και «διαμονής» για κάθε κοινωνική ομάδα. Η έμφαση αυτή δεν υποδηλώνει μόνο την προσκόλληση σε μια εμπειρική επιστημολογία, αλλά σχετίζεται και με τις ιδιαίτερες επιλογές των βρετανικών συνδικάτων και του εργατικού κόμματος που πρόβαλαν τις διαφορές ανάμεσα στα τμήματα της εργατικής τάξης, ως προς την ταξική αντίληψη και συνείδηση που αυτά αναπτύσσουν, σαν το πρωταρχικό θέμα για την αριστερά. Η προσέγγιση όμως του θέματος της κοινωνικής και ταξικής συνείδησης μέσα από τα βιώματα που αποκτούν τα άτομα στο άμεσο περιβάλλον τους, και η ενασχόληση με το συνακόλουθο θέμα της επίδρασης της κοινωνικής κινητικότητας στην απόκτηση ταξικής/κοινωνικής ταυτότητας από το άτομο, αφήνουν αναπάντητο το ερώτημα που προηγείται και αφορά τον προσδιορισμό των δομικών παραγόντων που συντελούν στη συγκρότηση των ταξικών σχέσεων και μπορεί να μην αντανακλώνται άμεσα στη συνείδηση των ατόμων. Η παραγνώριση του ερωτήματος αυτού οδηγεί συχνά το μελετητή της κοινωνικής στρωμάτωσης σε αυθαίρετες ταξινομικές μήτρες που κατατάσσουν τις κοινωνικές ομάδες ανάλογα με διάφορα χαρακτηριστικά (τρόπος ζωής, επίπεδο εκπαίδευσης, κοινωνική αντίληψη κ.ά.), ελάχιστα όμως αναλύουν τις μορφές αλληλοεξάρτησης και συγκρούσεων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, ή ανάμεσα σ' αυτές και άλλες κοινωνικο-πολιτικές δυνάμεις.⁵

Η περίπτωση της γαλλικής κοινωνίας

Από την άλλη μεριά, σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία, όπου τα νέα μεσαία στρώματα δημιουργήθηκαν αργότερα από ό,τι σε άλλες χώρες (Αγγλία, Γερμανία, ΗΠΑ) –κυρίως μετά τον 6' παγκόσμιο πόλεμο– και

μάλιστα διαμορφώθηκαν κάτω από ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες που ευνοούσαν την ανάπτυξη μαζικών σοσιαλιστικών/κομμουνιστικών κομμάτων, το πρόβλημα της ταξικής θέσης και πολιτικής συμπεριφοράς των νέων μεσοαστικών/μικροαστικών στρωμάτων αποτέλεσε το κέντρο βάρους στη συζήτηση για τις κοινωνικές τάξεις. Όσο αφορά τη μαρξιστική προοπτική η συζήτηση στράφηκε γύρω από το ερώτημα αν τα στρώματα αυτά οδηγούνται στην προλεταριοποίηση, και αν ναι, τότε μέσα από ποιούς μηχανισμούς συμβαίνει αυτό. Στα πλαίσια της «αντιμονοπωλιακής συμμαχίας» που προωθεί το PCF (κομμουνιστικό κόμμα Γαλλίας) τα νέα μεσαία στρώματα θεωρούνται ότι δεν αποτελούν τάξη ή τάξεις, αλλά χαλαρά συνδεόμενες μεταξύ τους κοινωνικές ομάδες που κατέχουν ενδιάμεση θέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Σε σχέση όμως με μια μακροπρόθεσμη ιστορική διαδικασία, που βρίσκεται σε εξέλιξη, θεωρείται ότι τα στρώματα αυτά θα μεταπέσουν σε προλεταριακή θέση και θα αναπτύξουν προλεταριακή συνείδηση.⁶

2. Θεωρητικοί προσανατολισμοί: τα όρια των ερμηνευτικών δυνατοτήτων του δομικού μαρξισμού (Ν. Πουλαντζάς)

Δομικός προσδιορισμός των ταξικών θέσεων

Στο διάλογο για τις ταξικές διαφοροποιήσεις και την πολιτική συμπεριφορά των νέων μεσαίων στρωμάτων που αναπτύ-

4. Κάτι που ο Giddens ονομάζει «άμεση» δόμηση των κοινωνικών τάξεων (Βλέπε Giddens A. *The class structure of the advanced societies*, Hutchinson, London, σ. 107-112).
5. Η βεμπεριανή προβληματική με την έμφασή της στις προοπτικές που διανοίγονται για το άτομο σε σχέση κάθε φορά με τη θέση του και τη διαπραγματευτική του δύναμη σε διάφορες «αγορές» (κεφαλαίου, εργασίας, ακαδημαϊκών τίτλων κλπ.) αποτελεί το χώρο από όπου αντλούν θεωρητικά ερείσματα οι παραπάνω μελέτες. Το κριτήριο όμως για την κοινωνική διαφοροποίηση που προσφέρει η βεμπεριανή θεωρία θεμελιώνει ένα κοινωνικο-οικονομικό συνεχές όπου είναι δύσκολο να προσδιορισθούν «όρια» τάξεων. Καθώς η βεμπεριανή προβληματική στρέφεται προς τους κανόνες λειτουργίας της αγοράς και θεωρεί τα «ανταλλάσσοντα άτομα» ίσα μεταξύ τους, παραγνωρίζει τις κοινωνικές σχέσεις που καθορίζουν το βαθμό πρόσβασης κάθε κοινωνικής ομάδας στις διάφορες αγορές και αποτελούν τη βάση των κοινωνικών ανισοτήτων.
6. Όσο αφορά την Ελλάδα, οι συνθήκες κοινωνικής ενσωμάτωσης και ο χαρακτήρας του αριστερού πολιτικού λόγου ελάχιστα έχουν παρακινήσει, μέχρι σήμερα, μια ευρύτερη συζήτηση για τις ταξικές αναδιαρθρώσεις. Ο αριστερός πολιτικός λόγος, όσες φορές ξεφεύγει από την αντιπαράθεση προνομιούχοι/μη προνομιούχοι, τείνει να εγκλωβίζεται στο κλασικό μαρξιστικό σχήμα της αντιπαράθεσης κεφαλαίου-εργασίας. Ιδιαίτερα όμως στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου η εργατική τάξη είναι αριθμητικά περιορισμένη (το 1978 οι ημερομίσθιοι εργάτες αποτελούσαν μόνον το 13,3% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού), όπως επίσης είναι περιορισμένο και το ποσοστό των μισθωτών στο συνολικό ενεργό πληθυσμό –49.6% το 1981– συγκριτικά με άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης (π.χ. στην Αγγλία οι μισθωτοί ανέρχονται στο 92% του οικ. ενεργού πληθυσμού), ενώ από την άλλη μεριά διατηρείται και αναπαράγεται σε πλατιά κλίμακα το στρώμα των αυτοαπασχολούμενων στην ύπαιθρο και τις πόλεις, η κλασική μαρξιστική αντίληψη για την ταξική δομή έχει περιορισμένες ερμηνευτικές δυνατότητες.

χθηκε στη Γαλλία, σημαντική είναι η συμβολή του δομικού-μαρξισμού που, επιχειρεί την αναδιάρθρωση της μαρξιστικής προβληματικής για τις κοινωνικές τάξεις με στόχο το ξεπέραςμα των αδυναμιών του οικονομικού νετερμινισμού και μιας μηχανιστικής αντίληψης για τη διαμόρφωση ταξικών υποκειμένων. Η δομική-μαρξιστική προσέγγιση θέτει σαν κεντρικό στόχο να συλλάβει θεωρητικά και να ερμηνεύσει τους *πολλαπλούς προσδιορισμούς* που υπεισέρχονται στη διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων (τον ιδιαίτερο τρόπο συνάρθρωσης των οικονομικών, ιδεολογικών και πολιτικών παραμέτρων που επηρεάζουν το σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων στις διάφορες φάσεις ανάπτυξης του καπιταλισμού).

Η έννοια του δομικού προσδιορισμού των ταξικών θέσεων σε μια κοινωνία εισάγει τη διάκριση ανάμεσα α) σε *ταξικές οριοθετήσεις* που διαμορφώνονται στη βάση δομικών χαρακτηριστικών (σχέσεις παραγωγής, ιδεολογικο-πολιτικές δομές)⁷, και β) σε *ταξική τοποθέτηση* (οι στάσεις και τα πρότυπα συμπεριφοράς που υιοθετεί μια κοινωνική ομάδα και τα συμφέροντα που υποστηρίζει σε κάθε συγκυρία, και που αυτά μπορεί να διαφέρουν από τη στάση και τα συμφέροντα που αντιστοιχούν στην *ταξική της θέση*). Το ερώτημα ποιές κοινωνικές ομάδες ή άτομα, και με ποιό τρόπο, κατέχουν κάθε ταξική θέση και τι είδους ταξική τοποθέτηση υιοθετούν σε κάθε συγκεκριμένη συγκυρία θεωρείται δευτερεύουσας σημασίας από τους δομομαρξιστές, μια και είναι τα *δομικά χαρακτηριστικά των ταξικών θέσεων* που επιδεικνύουν σταθερότητα και διάρκεια.

Στο πλαίσιο αυτό η κοινωνική τάξη θεωρείται μια έννοια που σημαίνει *τις επιδράσεις του συνόλου των δομών στη σφαίρα των κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικών πρακτικών*.⁸ Κατά συνέπεια η οριοθέτηση των κοινωνικών τάξεων που περιορίζεται στο οικονομικό επίπεδο (σχέσεις παραγωγής) κρίνεται ανεπαρκής και ο πλήρης δομικός ορισμός των κοινωνικών τάξεων θα πρέπει να αναφέρεται επιπλέον και σε χαρακτηριστικά των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων στον καπιταλισμό (μάλιστα, κατά τον Πουλαντζά, κύριο εκφραστή της δομικής μαρξιστικής προσέγγισης, τα πολιτικο-ιδεολογικά στοιχεία αποκτούν αυξημένη σημασία για την οριοθέτηση των κοινωνικών τάξεων, ιδιαίτερα στη σημερινή φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού). Όπως υποστηρίζει ο Πουλαντζάς, σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να πούμε ότι η αντικειμενική ταξική θέση απορρέει αυτόματα από την οικονομική θέση των κοινωνικών ομάδων στις σχέσεις παραγωγής, ενώ τα πολιτικο-ιδεολογικά στοιχεία επηρεάζουν μόνο τη διαμόρφωση της «κοινωνικής συνείδησης» (αυτό θα ήταν στείρος οικονομισμός). Τα πολιτικο-ιδεολογικά χαρακτηριστικά υπεισέρχονται στο δομικό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, δηλαδή αποτελούν διαπλαστικά στοιχεία των αντικειμενικών ταξικών θέσεων.

Το αφηρημένο επίπεδο ανάλυσης του τρόπου παραγωγής και ο ορισμός των κοινωνικών τάξεων

Ωστόσο, οι σημαντικότερες θεωρητικές αναλύσεις που επιχειρήθηκαν στα πλαίσια του διαλόγου για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων από μια δομομαρξιστική προοπτική έμειναν καθηλωμένες σε προσδιορισμούς γενικού χαρακτήρα που λειτουργούν στη βάση ενός *μίνιμουμ ορισμού* του καπιταλισμού στο αφηρημένο επίπεδο ανάλυσης του τρόπου παραγωγής. Η παραγωγική διαδικασία στον καπιταλισμό προσδιορίζεται σαν

μια εργασιακή διαδικασία που κυριαρχείται από τις σχέσεις απόσπασης και ιδιοποίησης της υπεραξίας. Οι οικονομικές αυτές σχέσεις ορίζουν ταξικές θέσεις. Παράλληλα, εφόσον η παραγωγική διαδικασία στον καπιταλισμό δεν αποτελεί μια τεχνική, ουδέτερη διαδικασία αλλά μια διαδικασία κοινωνικών συγκρούσεων, ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία που νομιμοποιούν και δίνουν κύρος στην ταξική διαφοροποίηση υπεισέρχονται στη συγκρότηση των *σχέσεων παραγωγής*. Στη θεωρία του Πουλαντζά οι πολιτικο-ιδεολογικές παράμετροι που διακρίνονται στη συγκρότηση των σχέσεων παραγωγής δεν προσδιορίζονται πέρα από τη γενικόλογη διατύπωση ότι επιτελούν *νομιμοποιητική λειτουργία* και συμβάλλουν στην *αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων που αποτελούν συστατικό στοιχείο των σχέσεων παραγωγής*. Από την άλλη μεριά, ο τρόπος επίδρασης συγκεκριμένων ιδεολογικών μορφωμάτων και πολιτικών θεσμών στη διαμόρφωση της ταξικής τοποθέτησης και πρακτικής των ενεργών φορέων⁹ δεν αποτελεί αντικείμενο θεωρητικής ανάλυσης για τον Πουλαντζά καθώς θεωρείται ότι το θέμα αυτό αφορά τη συγκεκριμένη συγκυρία και όχι το δομικό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων. Παρ' όλο που ο Πουλαντζάς θέτει σαν αρχικό του στόχο το ξεπέραςμα των σφαλμάτων του οικονομισμού, η διάκριση που κάνει ανάμεσα σε δομικά χαρακτηριστικά των ταξικών θέσεων που ορίζονται σε ένα αφηρημένο επίπεδο ανάλυσης, και τις συγκεκριμένες ταξικές τοποθετήσεις και πρακτικές που διαμορφώνονται σε κάθε συγκυρία, τείνει να αναπαράγει τα σφάλματα του οικονομισμού. Και αυτό γιατί, ενώ σωστά επιχειρεί να διατυπώσει έναν ολοκληρωμένο δομικό ορισμό των κοινωνικών τάξεων όπου οι ιδεολογικοί και πολιτικοί παράγοντες συναρτώνται προς τους οικονομικούς παράγοντες προσδιορισμού των ταξικών ορίων, τα ιδεολογικο-πολιτικά στοιχεία συλλαμβάνονται σε ένα γενικό επίπεδο διατύπωσης της απαίτησης νομιμοποίησης των σχέσεων κυριαρχίας σε μια κοινωνία (έτσι, οι πολιτικές παράμετροι θεωρούνται σχεδόν ταυτόσημες με τις ιδεολογικές παράμετρους στα πλαίσια του δομικού ορισμού των κοινωνικών τάξεων).¹⁰ Το να πούμε ότι τα ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία υπεισέρχονται στον ορισμό των σχέσεων παραγωγής, αυτόματα, σαν νομιμοποιητικά στοιχεία των σχέσεων αυτών δεν μας βοηθά καθόλου να κατανοήσουμε τον ιδιαίτερό τους ρόλο στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων στον καπιταλισμό. Εξάλλου, η νομιμοποιητική λειτουργία των ιδεολογικών μηχανισμών μπορεί να εντοπισθεί σε κάθε κοινωνία όπου υφίστανται κοινωνικές τάξεις (αποτελεί μια γενική λειτουργία που χαρακτηρίζει και άλλες κοινωνίες εκτός από την καπιταλιστική, π.χ. τις φεουδαρχικές κοινωνίες). Εκείνο που έχει σημασία να

7. Δηλαδή ανεξάρτητα από τα πρότυπα συμπεριφοράς των ατόμων που κατέχουν κάθε ταξική θέση.

8. Πουλαντζάς Ν. *Classes in contemporary capitalism*, New Left Books, London, 1974 σ. 14.

9. Ο κοινωνιολογικός όρος *ενεργοί φορείς* (ή *ενεργοί φορείς δράσης*) αναφέρεται στα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες που συγκροτούν μια κοινωνία και με τη δράση τους συντελούν στην πορεία εξέλιξης της. (Δεν θα πρέπει να συγχέουμε την ερμηνεία αυτή με την ερμηνεία που δίνεται στον όρο *φορέας* στα πλαίσια του καθημερινού λόγου, όπου ο όρος υποδηλώνει απλά και μόνον την ύπαρξη μιας *οργάνωσης* ή ενός *θεσμικού χώρου*· για παράδειγμα λέμε ότι το Βιομηχανικό Επιμελητήριο ή η ΓΣΕΕ αποτελούν φορείς).

10. Πουλαντζάς Ν., όπου παραπάνω, σ. 21.

ξεκαθαρίσουμε είναι τα συγκεκριμένα θεσμικά μορφώματα μέσα από τα οποία επιτελείται αυτή η λειτουργία σε κάθε κοινωνία.

Μια βασική παρατήρηση στο σημείο αυτό αφορά την αναλυτική αξία ενός *μίνιμουμ ορισμού του καπιταλισμού* στη θεωρία για τις κοινωνικές τάξεις. Ένας τέτοιος ορισμός του καπιταλισμού που περιορίζεται στα βασικά χαρακτηριστικά της παραγωγικής διαδικασίας και των σχέσεων παραγωγής είναι χρήσιμος οπωσδήποτε για να κατανοήσουμε τη βάση της καπιταλιστικής δυναμικής (απόσπαση του υπερπροϊόντος με τη μορφή της υπεραξίας μέσα από τη μετατροπή της εργατικής δύναμης σε εμπόρευμα, τάση προς μια συνεχώς διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής). Πέρα από αυτό, κάθε αναφορά σε ένα μίνιμουμ ορισμό του καπιταλισμού σαν τρόπου παραγωγής *δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση μιας μήτρας συναρθρώσεων των ιδεολογικών, πολιτικών και οικονομικών δομών σε κάθε καπιταλιστική κοινωνία*, καθώς οι συναρθρώσεις αυτές συμβαίνουν στα πλαίσια συγκεκριμένων θεσμικών μορφωμάτων. Έτσι, ο πλήρης ορισμός των κοινωνικών τάξεων που στοχεύει στη θεωρητική σύλληψη των πολιτικών και ιδεολογικών στοιχείων παράλληλα με τα οικονομικά χαρακτηριστικά, θα πρέπει να επιχειρηθεί σε σχέση με τα συγκεκριμένα θεσμικά μορφώματα κάθε κοινωνίας.

Ταξική διαίρεση – Ανεπάρκειες των προσδιορισμών

Ο περιορισμός σε ένα αφηρημένο επίπεδο ανάλυσης των κοινωνικών τάξεων οδηγεί τον Πουλαντζά σε αλλόκοτες υποθέσεις και αυθαίρετα εννοιολογικά σχήματα όταν φθάνει να προσδιορίσει συγκεκριμένες ταξικές οριοθετήσεις. Για παράδειγμα, όταν τίθεται το θέμα της ταξικής διάκρισης ανάμεσα στους εργάτες και το τεχνικό και επιστημονικό δυναμικό στον τομέα της παραγωγής, ο Πουλαντζάς καταφεύγει αποκλειστικά και μόνο σε ιδεολογικά στοιχεία προσδιορισμού ενός ταξικού ορίου γύρω από τα στρώματα των τεχνικών και επιστημόνων: το διχοτομικό σχήμα πνευματική/χειρωνακτική εργασία αποτελεί τη βάση ορισμού της ταξικής θέσης των νέων αυτών μεσαίων στρωμάτων.¹¹ Οι τεχνικοί και τα άτομα που ασκούν επιστημονικά επαγγέλματα, παρ' όλο που σαν μισθωτοί υφίστανται την εκμετάλλευση στον τομέα της παραγωγής (καθώς εκτελούν παραγωγική εργασία με την καπιταλιστική έννοια του όρου, δηλαδή εργασία που παράγει υπεραξία), αποτελούν παράλληλα και φορείς «ελέγχου» της παραγωγικής διαδικασίας / φορείς υποστήριξης-ενίσχυσης των ιδεολογικοπολιτικών στοιχείων στις σχέσεις κυριαρχίας-υποτέλειας που χαρακτηρίζουν την εργασιακή διαδικασία στον καπιταλισμό καθώς η εργασία τους χαρακτηρίζεται «πνευματική». Αυτό το γνώρισμα φέρνει τα στρώματα των τεχνικών και επιστημόνων πιο κοντά προς την αστική τάξη παρά προς το προλεταριάτο: η ταξική τους θέση ορίζεται σαν η νέα μεσαία τάξη.¹² Το σκεπτικό του Πουλαντζά όμως δεν ξεκαθαρίζει γιατί στην περίπτωση αυτή η ενσωμάτωση των ιδεολογικοπολιτικών κριτηρίων στο δομικό ορισμό των κοινωνικών τάξεων σημαίνει αναγκαστικά τον τονισμό του διχοτομικού σχήματος «πνευματική»/«χειρωνακτική» εργασία. Γιατί, για παράδειγμα, να μην θεωρηθεί σαν εξίσου ουσιαστικό «ιδεολογικό» κριτήριο για τις κοινωνικές οριοθετήσεις το φύλο ή οι φυλετικές διακρίσεις ή κάποια άλλη παράμετρος. Η αυθαίρετη επιλογή ορισμένων «ιδεολογικών» κριτη-

ρίων και η απόδοση σ' αυτά καθοριστικού ρόλου για τον εντοπισμό των ταξικών ορίων είναι συνάρτηση του ότι ο Πουλαντζάς έθεσε το ζήτημα της συναρθρώσεως πολλαπλών προσδιορισμών (ιδεολογικών, πολιτικών και οικονομικών) των κοινωνικών τάξεων σε ένα επίπεδο ανάλυσης υψηλού βαθμού αφαιρεσης, όπως είπαμε παραπάνω.

Κατά το σκεπτικό του Πουλαντζά διακρίνονται διαδοχικά επίπεδα ανάλυσης των ιδεολογικο-πολιτικών προσδιορισμών: α) Στο αφηρημένο επίπεδο ανάλυσης δομικών προσδιορισμών των ταξικών θέσεων στοιχεία της ιδεολογικής και πολιτικής βαθμίδας συναρθρώνονται με οικονομικούς προσδιορισμούς για τον καθορισμό των «ταξικών δυνάμεων» που απορρέουν από τις σχέσεις παραγωγής. Ωστόσο αυτό που ο Πουλαντζάς ορίζει σαν «ταξικές δυνάμεις» δεν είναι ακριβώς τα ταξικά υποκείμενα που διαμορφώνονται και δρουν σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία αλλά οι δομικά προσδιορισμένες ταξικές οντότητες που (δυνάμει) περικλείει ο καπιταλισμός σαν τρόπος παραγωγής. β) Όσο πλησιάζουμε προς το εμπειρικό-πρακτικό επίπεδο ανάλυσης τόσο περισσότερο αυξάνεται η σημασία των συγκεκριμένων ιδεολογικο-πολιτικών μορφωμάτων, και των θεσμικών πλαισίων όπου αυτά αναπτύσσονται, στη διαμόρφωση της ταξικής τοποθέτησης και πρακτικής των κοινωνικών ομάδων. Όμως η διαδικασία κάτω από την οποία διαμορφώνονται τα ταξικά υποκείμενα, στο εμπειρικό-πρακτικό επίπεδο, υπό την επίδραση κοινωνικο-πολιτικών και ιδεολογικών παραγόντων, δεν μπορεί να υπαχθεί σε μια συστηματική θεωρητική ανάλυση, κατά τον Πουλαντζά, γιατί εκτυλίσσεται στα πλαίσια της συγκυρίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις διάφοροι συγκυριακοί παράγοντες μπορεί να οδηγούν στη διαμόρφωση ταξικών υποκειμένων και ταξικών πρακτικών που αποκλίνουν από τις δομικές θέσεις που ορίζονται σε ένα αφηρημένο επίπεδο ανάλυσης. Αναρωτιέται όμως κανείς τότε ποια είναι η χρησιμότητα της θεωρίας για το δομικό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων. Αν στο εμπειρικό επίπεδο μπορούν ακόμη και να αναιρούνται οι δομικοί προσδιορισμοί των κοινωνικών τάξεων (κάτι που συχνά παρουσιάζεται σαν μια αναντιστοιχία ανάμεσα στις ταξικές θέσεις που δυνάμει χαρακτηρίζουν τον καπιταλισμό – κεφάλαιο, εργασία – και τα συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα που διαμορφώνονται στα πλαίσια της καθημερινής πρακτικής) τότε προέχει να φτιάξουμε μια θεωρία για τη «συγκυρία» και του τρόπου που επιδρά στη διαμόρφωση των ταξικών υποκειμένων.¹³ Το πρόβλημα των ταξικών οριοθετήσεων στον ύστερο καπιταλισμό δεν παρουσιάζεται σαν πρόβλημα α-

11. Ενώ αντίθετα η ταξική θέση των εργατών προσδιορίζεται κυρίως με βάση οικονομικά κριτήρια που αφορούν την υλική παραγωγή (στα πλαίσια της οποίας ορίζει την υπεραξία ο Πουλαντζάς).

12. Πουλαντζάς Ν., ό.π., μέρος 3ο.

13. Αν δεχθεί κανείς ότι «οι τάξεις υπάρχουν μόνον στα πλαίσια του ταξικού αγώνα», όπως αναφέρει ο Πουλαντζάς σε κάποιο σημείο της μελέτης του (ό.π. σ. 14), τότε η χρησιμότητα της δομικής ανάλυσης που ο Πουλαντζάς επιχειρεί γίνεται ακόμη περισσότερο αμφισβητήσιμη. Άλλες προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια του δομικού-μαρξισμού είναι λιγότερο ή περισσότερο καθηλωμένες στο αφηρημένο επίπεδο ανάλυσης του καπιταλισμού σαν τρόπου παραγωγής. Για παράδειγμα οι αναλύσεις του Carchedi (Carchedi G. *On the economic identification of social classes* Routledge & Kegan Paul, London, 1977), τείνουν προς έναν οικονομικό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, στον οποίο ελάχιστα υπεισέρχονται

πόκλισης της συμπεριφοράς των κοινωνικών ομάδων από κάποια υποτιθέμενα πρότυπα ταξικής συμπεριφοράς για τον καπιταλισμό γενικά, αλλά πρόβλημα ταξικών αναδιαρθρώσεων που απορρέουν από: τη δυναμική συνεχούς μετασχηματισμού της εργασιακής διαδικασίας, του τρόπου λειτουργίας του κεφαλαίου και των αγορών εργασίας, και την αυξανόμενη βαρύτητα των μηχανισμών της κοινωνικής αναπαραγωγής στην κοινωνία. Τα εμπειρικοστατικά δεδομένα που παραθέσαμε στην αρχή του άρθρου συνιστούν κάποιες ενδείξεις αυτής της δυναμικής που θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε παρακάτω.

3. Εργασιακή διαδικασία, αγορές εργασίας και ταξική αναδιάρθρωση

Από τη στιγμή που το κεφάλαιο καθυποτάσσει ουσιαστικά την εργασία, δηλαδή όταν η καπιταλιστική επιχείρηση παύει να αποτελείται από ένα σύνολο εργατών-τεχνιτών, που, αν και συγκεντρώνονται κάτω από μια κοινή στέγη, ο καθένας εξακολουθεί να επεξεργάζεται από την αρχή ως το τέλος το προϊόν, και αρχίζει να εφαρμόζεται η εξειδίκευση, ο καταμερισμός εργασίας υφίσταται συνεχή διεύρυνση και αναδιάρθρωση. Στόχος αυτής της αδιάκοπης αναδιάρθρωσης και του συνεχούς μετασχηματισμού των συνθηκών παραγωγής είναι η αύξηση της υπεραξίας και όχι κάποιες ουδέτερες, τεχνικές απαιτήσεις του καταμερισμού εργασίας. Με την εξειδίκευση αναπτύσσεται μια πολύπλοκη εργασιακή διαδικασία μέσα από την οποία η θέση του ενός τεχνίτη που κατασκευάζει από την αρχή ως το τέλος το προϊόν μετασχηματίζεται σε έναν κύκλο συλλογικής εργασίας (θέση του συλλογικού εργάτη). Η κατάτμηση των διαφόρων λειτουργιών που συμβαίνει με την εξειδίκευση έχει σα στόχο την αύξηση του ελέγχου που ασκεί το κεφάλαιο στην εργασία: καθώς ο εργάτης χάνει κάθε αυτονομία που είχε στην οργάνωση της δουλειάς του, ο ρυθμός εργασίας και η παραγωγικότητα ελέγχονται καλύτερα από τον εργοδότη. Η κοινωνικοποίηση και μαζικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας που συμβαίνει είναι συνυφασμένη με μια «συνεχή υποδάθμιση των επιδεξιοτήτων του εργάτη». Η τάση αυτή συνεχώς υποδάθμισης της εργασίας μέσα από την κατάτμηση των επαγγελματικών λειτουργιών συνιστά με δυο λόγια έναν συνεχή διαχωρισμό ανάμεσα στη «σύλληψη» και την «οργάνωση» της δουλειάς, σε κάθε στάδιο, από την «εκτέλεση».¹⁴ Οι λειτουργίες της «σύλληψης» και της «οργάνωσης» συγκεντρώνονται όλο και περισσότερο στις ανώτερες βαθμίδες της διοίκησης, ενώ η δουλειά του εργάτη (ή ακόμη η δουλειά των χαμηλότερων βαθμίδων διοίκησης και επιστασίας) μετατρέπεται σε δουλειά ρουτίνας που δεν αφήνει περιθώρια για την ανάπτυξη πρωτοβουλίας από το άτομο. Η καπιταλιστική λογική που στηρίζει την τάση αυτή έχει διττό χαρακτήρα: α) Στο βαθμό που η λειτουργία της «σύλληψης» και της «οργάνωσης» αποχωρίζεται από την «εκτέλεση» της δουλειάς, μειώνονται οι ικανότητες που απαιτούνται από το άτομο για τις υποδαθμισμένες εργασίες. Αυτές μπορούν να αναληφθούν από άτομα με περιορισμένο βαθμό ειδίκευσης ή και τελείως ανειδίκευτα άτομα, κάτι που μειώνει κατά πολύ το κόστος της εργασίας. β) Παράλληλα το κεφάλαιο οφελείται και από την αύξηση του βαθμού ελέγχου που ασκεί στην εργασιακή διαδικασία.

Κατά την περίοδο του «ανταγωνιστικού καπιταλισμού» οι

αλλαγές στον καταμερισμό εργασίας αφορούσαν κυρίως το σχηματισμό του συλλογικού εργάτη (κατάτμηση των ειδικοτήτων, υποδάθμιση ορισμένων και δημιουργία νέων ειδικοτήτων), ενώ κατά τη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού παρατηρείται ένας μετασχηματισμός και του ρόλου του καπιταλιστή-εργοδότη (διεύρυνση της θέσης και λειτουργίας του καπιταλιστή-εργοδότη). Πρώτα-πρώτα, με την ανάπτυξη της μετοχικής εταιρείας δημιουργείται η διάκριση ανάμεσα στην «νομική ιδιοκτησία» του κεφαλαίου (από το σύνολο των μετόχων) και την «πραγματική ιδιοκτησία» από τα στελέχη που ασκούν άμεσο έλεγχο στις επενδύσεις, τον τρόπο χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής και τη διάθεση του προϊόντος. Παράλληλα ο ρόλος του καπιταλιστή-εργοδότη υφίσταται κατάτμηση σε επί μέρους λειτουργίες που αναλαμβάνονται από διαφορετικά άτομα και συνιστούν την «καθολική λειτουργία του κεφαλαίου». Οι τάσεις αυτές αναδιάρθρωσης της εργασιακής διαδικασίας και της λειτουργίας του κεφαλαίου αποτελούν τη βάση των ταξικών αναδιαρθρώσεων στις αναπτυσσόμενες, δυτικές κοινωνίες. Εδώ βέβαια μόνον σχηματικά μπορούμε να θίξουμε το χαρακτήρα της ταξικής αναδιάρθρωσης.¹⁵

3.1. Αναδιάρθρωση λειτουργιών

Η διαδικασία του συνεχούς αποχωρισμού της «σύλληψης» από την «εκτέλεση» πολλών λειτουργιών και συνάμα της διεύρυνσης της λειτουργίας του κεφαλαίου συνιστά την κεντρική διαδικασία δόμησης των νέων μεσαίων στρωμάτων: τεχνικά και επιστημονικά επαγγέλματα, υπάλληλοι γραφείου, διοικητικά και διευθυντικά στελέχη διαφόρων βαθμίδων. Τα στρώματα αυτά διαμορφώνονται στα πλαίσια της τεχνικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής και της τάσης συγκέντρωσης του «ελέγ-

τα ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία. Ενώ, από την άλλη μεριά η μελέτη του E.O. Wright (Wright E.O. *Class, crisis and the state*, New Left Books, London, 1978), επιχειρεί να συμβιδάσει πολλές από τις αντιφάσεις που παρατηρούνται στο έργο του Πουλαντζά, ωστόσο οι ερμηνείες που παρέχει δεν απομακρύνονται πολύ από τις απόψεις του Πουλαντζά: ο Wright αρκείται στο να αναγάγει τις αντιφάσεις αυτές στον ίδιο τον αντιφατικό χαρακτήρα διαφόρων εμπειρικών δεδομένων. Οι ανεπάρκειες της θεώρησης αυτής τονίζονται στην κριτική των Holmwood L.M. και Stewart A. (*The role of contradiction in modern theories of social stratification*, *Sociology*. Vol. 17 No 2, 1983, σ. 234-254).

14. Βλέπε Braverman H. *Labour and monopoly capital*, Monthly Review Press, New York, 1974 και Carchedi G. ό.π.

15. Το ότι αναφερόμαστε γενικά στις «αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες» δεν σημαίνει ότι αυτές αποτελούν ένα αδιαφοροποίητο σύνολο κοινωνιών. Οι ιστορικές συνθήκες σε κάθε μια από τις κοινωνίες αυτές επηρεάζουν και μορφοποιούν με ιδιαίτερο τρόπο τις τάσεις που περιγράφουμε σε γενικές γραμμές στο άρθρο μας αυτό. Ακόμη περισσότερο διαφοροποιούνται οι τάσεις αυτές στο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον των αναπτυσσόμενων και υπανάπτυκτων χωρών. Αυτό πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα γιατί αρκετοί μελετητές της ελληνικής κοινωνίας κάνουν συχνά το σφάλμα να δανείζονται και να χρησιμοποιούν, κατά έναν απροβλημάτιστο τρόπο, για τη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας, ερμηνευτικά σχήματα που διαμορφώθηκαν για διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες.

χου» και του «προγραμματισμού» της εργασιακής διαδικασίας προς τις ανώτερες βαθμίδες της διοίκησης. Έχουν δοθεί κατά καιρούς διάφορες ερμηνείες σχετικά με την ταξική θέση στην οποία ανήκουν τα στρώματα αυτά. Όπως είδαμε παραπάνω, κατά τον Πουλαντζά τα στρώματα αυτά αποτελούν τάξη κυρίως στη βάση ιδεολογικο-πολιτικών κριτηρίων: καθώς επιτελούν «πνευματική εργασία» συμβάλλουν σε κάποιο βαθμό στη νομιμοποίηση των σχέσεων παραγωγής και στον αποκλεισμό της εργατικής τάξης από κάθε πρόσβαση στις εξελίξεις της τεχνολογίας και της επιστήμης, που συνεπιφέρει τον αποκλεισμό της από κάθε μορφή ελέγχου της παραγωγής.¹⁶ Άλλοι μελετητές θεωρούν ότι η θέση των στρωμάτων αυτών στην κοινωνική δομή είναι «αντιφατική»¹⁷ (δηλαδή οι μελετητές αυτοί δεν δέχονται ότι τα νέα μεσαία στρώματα συνιστούν τάξη), καθώς εν μέρει επιτελούν τη λειτουργία του κεφαλαίου, ενώ εν μέρει υφίστανται επίσης την εκμετάλλευση (βέβαια η θέση αυτή, ουσιαστικά, δεν απέχει πολύ από την άποψη του Πουλαντζά). Αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο η ταξική ετικέτα που θα δώσουμε στα στρώματα αυτά αλλά η κατανόηση της δυναμικής που οδηγεί στη διαμόρφωση και συνάμα στη συνεχή αναδιάρθρωσή τους. Ακριβώς επειδή τα στρώματα αυτά σχηματίζονται στα πλαίσια της τάσης προς μια συνεχή υποβάθμιση της εργασίας (κατάτμηση των λειτουργιών, συγκέντρωση των μηχανισμών ελέγχου στις υψηλές βαθμίδες διοίκησης) η θέση τους είναι διαρκώς επισφαλής. Βρίσκονται υπό την συνεχή απειλή υποβάθμισης του χαρακτήρα της επαγγελματικής τους δραστηριότητας και κατά συνέπεια και μιας κοινωνικοοικονομικής υποβάθμισης. Η δυναμική μετασχηματισμού της εργασιακής διαδικασίας συντελεί στην έντονη εσωτερική διαφοροποίηση των στρωμάτων αυτών: από τη μια μεριά τα στρώματα που αποτελούν τις ανώτερες βαθμίδες των τεχνικών, επιστημόνων και διοικητικών στελεχών παρουσιάζουν υψηλό βαθμό «κοινωνικής κλειστότητας» (δηλαδή τείνουν να μεταβιβάσουν από γενιά σε γενιά τα ταξικά τους προνόμια και την ταξική τους θέση), ενώ η κοινωνική ταυτότητα των μεσαίων και χαμηλών βαθμίδων παρουσιάζεται αρκετά ρευστή. Η διαδικασία υποβάθμισης κάποιων επαγγελματιών και η εμφάνιση νέων προνομιούχων θέσεων στην εργασιακή διαδικασία – όπως για παράδειγμα τα συναφή με τον σχεδιασμό και λειτουργία των ηλεκτρονικών υπολογιστών επαγγέλματα¹⁸ – συμβάλλουν στη ρευστότητα των ταξικών ορίων.

Ο ιδιαίτερος κοινωνικο-οικονομικός ρόλος των νέων μεσαίων στρωμάτων (ένταξη τους στη «διευρυμένη θέση του κεφαλαίου», ωστόσο, κάτω από συνθήκες που τείνουν να κατατέμνουν και να υποβαθμίζουν την εργασία που προσφέρουν τα στρώματα αυτά) δημιουργεί τις συνθήκες για την έντονη επίδραση ιδεολογικών στοιχείων στον καθορισμό της κοινωνικής τους ταυτότητας. Τα ιδεολογικά στοιχεία επιδρούν κυρίως μέσα από τους μηχανισμούς διαμόρφωσης/νομιμοποίησης των προσόντων που χρειάζονται για κάθε βαθμίδα της επαγγελματικής ιεραρχίας. Για παράδειγμα, σημαντικό ρόλο στην εσωτερική διαφοροποίηση των επιστημονικών και τεχνικών επαγγελματιών παίζει η πρόσβαση στην «εξειδικευμένη γνώση», ο βαθμός «επαγγελματικής κλειστότητας» που χαρακτηρίζει τις διάφορες ειδικότητες και η κοινωνική δύναμη των διαφόρων «επαγγελματικών ενώσεων» που λειτουργούν σαν μηχανισμοί ελέγχου της πορείας των ατόμων στη γραφειοκρατική ιεραρχία

(μέσα από τον προσδιορισμό των κατάλληλων προσόντων και του είδους της εμπειρίας που χρειάζεται για κάθε θέση παγώνονται και νομιμοποιούνται οι διαφορές ως προς το κοινωνικο-οικονομικό status ανάμεσα στις υψηλές και χαμηλές βαθμίδες διαφόρων επαγγελματικών κατηγοριών που συνιστούν τα νέα μεσαία στρώματα).¹⁹

Μια κοινωνική πόλωση παρατηρείται στο εσωτερικό της μεσαίας τάξης, καθώς ένα τμήμα της τείνει να ισχυροποιεί το κύρος του και το κοινωνικό του γόητρο, εις βάρος άλλων υποβαθμιζόμενων κοινωνικά και επαγγελματικά ομάδων της μεσαίας τάξης, και να ενισχύει την ικανότητα αναπαραγωγής των ταξικών του προνομίων. Στα πλαίσια αυτά πολλοί μελετητές μιλούν για τη διαμόρφωση «μιας τάξης ατόμων που παρέχουν υπηρεσίες» (service class) που τείνει στην παγίωση της κοινωνικής της ταυτότητας γύρω από συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα και προνόμια.²⁰ Ενώ οι χαμηλότερες βαθμίδες της νέας μεσαίας τάξης υφίστανται συνεχώς κοινωνικο-οικονομική υποβάθμιση των πτυχίων που συχνά ακολουθεί το «άνοιγμα» των μεσαίων και ανώτερων εκπαιδευτικών βαθμίδων – εξαιρούνται οι βαθμίδες της κορυφής – σε μεγαλύτερα τμήματα της μικροαστικής τάξης, απασχόληση σε δουλειές ρουτίνας).²¹ Έτσι, οι δυσκολίες προσδιορισμού ταξικών ορίων όσο αφορά τα νέα μεσαία στρώματα συνδέονται άμεσα με το χαρακτήρα των συνθηκών σχηματισμού των στρωμάτων αυτών που, όπως τονίσαμε, αποκτούν ιδιαίτερη κοινωνική βαρύτητα.

16. Πουλαντζάς Ν. *Classes in contemporary capitalism*, New Left Books, London, 1974 σ. 270-271.

17. Wright E.O. *Class, crisis and the state*, New Left Books, London, 1978 s. 61-87.

18. Βλέπε Carchedi G. «Reproduction of social classes at the level of production relations», *Economy and society*, Vol. 4, 1975, σ. 398-403.

19. Βλέπε Johnson T. «The professions in the class structure», στο βιβλίο *Industrial society: class, cleavage and control*, επιμ. Scase R., George Allen & Unwin, London, 1977.

20. Η δουλειά του *Social Mobility Group of Oxford University* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσο αφορά την μελέτη των μηχανισμών διαμόρφωσης της τάξης αυτής στην Αγγλία (βλέπε Goldthorpe J. *Social mobility and class structure in modern Britain*, Clarendon Press, Oxford, 1980).

21. Στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, ένα τέτοιο «άνοιγμα» της εκπαίδευσης παρατηρείται κατά τη δεκαετία του '60. Όσο αφορά την Ελλάδα, η υποβάθμιση των πτυχίων και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας στους πτυχιούχους των ανώτερων και ανώτατων σχολών αποτελούν κατά ένα μέρος συνέπεια των τάσεων αναδιάρθρωσης των μεσαίων στρωμάτων. Ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο το «πτυχίο» αποκτά (ή όχι) αξία σαν μέσο κοινωνικής ανέλιξης στην ελληνική κοινωνία διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από το ρόλο των μορφωτικών προσόντων στην κοινωνική κινητικότητα (και αναπαραγωγή) στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Η «αξία» των μορφωτικών προσόντων είναι αρκετά σαφής και ρευστή στην ελληνική κοινωνία, και ελάχιστα έχουν διαμορφωθεί πλατιά παραδεκτές από το κοινωνικό σύνολο αντιστοιχίες ανάμεσα σε διαπιστευτήρια μόρφωσης» και θέσεις στην επαγγελματική δομή. Αυτό εξάλλου υποδηλώνουν και οι συχνές αναφορές στην ανάγκη για εφαρμογή «αξιοκρατίας» από (κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς). Για μια ανάλυση των στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής της μεσαίας τάξης από μια συγκριτική σκοπιά βλέπε Πετμεξίδου-Τσουλουβή Μ. *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Εξάντας (υπό έκδοση).

Φωτογραφία : Michael Somoroff

3.2. Χωροθέτηση μονάδων παραγωγής - Αναδιάρθρωση αγορών εργασίας

Ένα άλλο βασικό γνώρισμα του μονοπωλιακού καπιταλισμού που ενισχύει τις δυσκολίες προσδιορισμού των ταξικών ορίων είναι η τάση διάσπασης της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας στο χώρο. Ενώ από τη μια μεριά παρατηρούνται υψηλοί ρυθμοί συγκέντρωσης του κεφαλαίου στα χέρια λίγων, γιγαντιαίων επιχειρήσεων, και μαζικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, αυτό αντί να οδηγήσει στην συγκέντρωση των σταδίων της παραγωγής στο χώρο τείνει προς την κατάτμηση των σταδίων και την εγκατάστασή τους σε διαφορετικούς χώρους (σε εθνικό και διεθνές επίπεδο). Τα πρότυπα της χωρικής κατανομής που προκύπτουν παρουσιάζουν μια τάση συγκέντρωσης των σταδίων που αφορούν τον προγραμματισμό της παραγωγής και τη λήψη αποφάσεων στα μητροπολιτικά κέντρα, ή αντίστοιχα στα κέντρα των εθνικών χώρων, ενώ τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας που αφορούν την εκτέλεση χωροθετούνται σε περιοχές της «περιφέρειας» (σε διαφορετικούς τόπους ανάλογα με τις απαιτήσεις για ειδικευμένο ή μη εργατικό δυναμικό). Η δυνατότητα αυτή διάσπασης των σταδίων της παραγωγής δίνει στο κεφάλαιο μια επιπλέον επιλογή για την υποβάθμιση της εργασίας και την αποδυνάμωση του εργατικού κινήματος που δεν απορρέει τόσο από αλλαγές στις τεχνικές απαιτήσεις του καταμερισμού εργασίας (τεχνολογική ανάπτυξη και απαιτήσεις οργάνωσης και συντονισμού της εργασιακής διαδικασίας). Η επιλογή αυτή συνίσταται κυρίως στην υποβάθμιση της εργασίας μέσα από την *περιφεραιοποίηση των σταδίων* της παραγωγής είτε σε εθνικό είτε σε διεθνές επίπεδο. Για παράδειγμα, στα πλαίσια της περιφερειακής πολιτικής και της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης στην Αγγλία, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η χωροθέτηση των διαφόρων μονάδων των μονοπωλιακών επιχειρήσεων γίνεται πολλές φορές με βάση επιλογές που αποβλέπουν στην αποδυνάμωση του εργατικού κινήματος: οι βιομηχανικές μονάδες μονοπωλιακών επιχειρήσεων που εγκαθίστανται, στα πλαίσια μιας περιφερειακής πολιτικής, σε περιοχές που υφίστανται την κατάρρευση παραδοσιακών τομέων της οικονομίας (όπως π.χ. στη Νότια Ουαλία με υψηλά ποσοστά άνεργων πρώην ανθρακωρύχων) συμβαίνει πολλές φορές να μην προσφέρουν εργασία στους άνεργους εργάτες, αλλά να στρατολογούν κοινωνικές ομάδες που από παράδοση δεν συμμετείχαν στην παραγωγή (για παράδειγμα γυναίκες). Ή, ακόμα, όταν προσφέρουν εργασία στους άνεργους άνδρες αυτή συνήθως είναι σε τομείς απασχόλησης που χαρακτηρίζονται από λιγότερα προνόμια σε σχέση με αυτά που το εργατικό δυναμικό είχε κατακτήσει στα πλαίσια της προηγούμενης απασχόλησής του. Πολλές φορές, και αυτή ακόμη η διεύρυνση της αγοράς εργασίας με την προσέλκυση γυναικείου εργατικού δυναμικού, στους τόπους με υψηλά ποσοστά ανεργίας, λειτουργεί διασπαστικά για το εργατικό κίνημα. Ιδιαίτερα όσο αφορά την *αναδιάρθρωση της εργατικής τάξης* οι μηχανισμοί χωροθέτησης των μονάδων των μονοπωλιακών επιχειρήσεων παίζουν σημαντικό ρόλο. Με απλές μετατοπίσεις του εργατικού δυναμικού από έναν τομέα της μεταποίησης σε έναν άλλο επιχειρείται από την πλευρά του κεφαλαίου ο «επιναπροσδιορισμός» του βαθμού ειδίκευσης του εργατικού δυναμικού και του βαθμού διαπραγματευτικής δύναμης που αυτό έχει στη νέα θέση εργασίας. Εξάλλου η διαπραγματευτική δύ-

ναμη δεν συνδέεται πάντοτε άμεσα με το βαθμό ειδίκευσης αλλά αποτελεί συνάρτηση διεκδικητικών αγώνων από τη μεριά των εργατών. Είναι η *αποδυνάμωση* αυτής της *διαπραγματευτικής δύναμης* στην οποία στοχεύουν οι επιλογές για τη διαφορετική χωροθέτηση κάθε σταδίου της παραγωγής.²²

Η κατάτμηση των σταδίων της παραγωγικής διαδικασίας συντελεί και στη χωρική απομόνωση των διαφόρων στρωμάτων της μεσαίας τάξης. Αν πάρουμε πάλι σαν παράδειγμα την Αγγλία, παρατηρούμε μια τάση συγκέντρωσης των στρωμάτων που συνιστούν τις υψηλές βαθμίδες της διοίκησης στην περιοχή γύρω από το Λονδίνο και γενικότερα στην Νότιο-Ανατολική Αγγλία. Παρόμοια πρότυπα συγκέντρωσης χαρακτηρίζουν και τις λειτουργίες της «έρευνας» γύρω από την παραγωγή (συνεπώς και διάφορα στρώματα επιστημόνων/τεχνικών). Ενώ οι κατώτερες βαθμίδες των τεχνοκρατών και της διοίκησης εμφανίζονται διεσπαρμένες στις περιοχές της άμεσης παραγωγής. Μέσα από τις χωρικές αυτές κατανομές παρατηρεί κανείς ότι η αυξανόμενη μαζικοποίηση της παραγωγής στο μονοπωλιακό καπιταλισμό, που συναρτάται προς τον υψηλό βαθμό συγκέντρωσης του κεφαλαίου και τη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων, αντί να δημιουργεί κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη της ταξικής αλληλεγγύης σε ολόένα και ευρύτερα στρώματα μισθωτών/εργατών, τείνει προς τη δημιουργία κοινωνικών εμποδίων, εσωτερικών ανταγωνισμών και συνθηκών απομόνωσης ανάμεσα στους εργαζόμενους μέσα από χειρισμούς χωροθέτησης των παραγωγικών μονάδων.

3.3. Επαγγελματική ιεραρχία και φύλο

Όσο αφορά τα νέα μεσαία στρώματα, ένας άλλος βασικός παράγοντας που παρεμβαίνει στον προσδιορισμό της ταξικής τους θέσης είναι ο διαχωρισμός των αγορών εργασίας με βάση το φύλο, και οι πορείες-καριέρας που διαμορφώνονται σε διαφόρους επαγγελματικούς χώρους (υπηρεσίες, κρατική διοίκηση, βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις) για τους άνδρες και τις γυναίκες ξεχωριστά. Στη συζήτηση γύρω από το βαθμό προλεταριοποίησης των χαμηλότερων βαθμίδων των υπαλλήλων γραφείου το επιχείρημα που προβάλλεται από τους μελετητές που δεν διακρίνουν τάσεις προλεταριοποίησης είναι ότι οι βαθμίδες αυτές αποτελούν μεταβατική θέση για άτομα που τις επανδρώνουν: τα άτομα αυτά χαρακτηρίζονται συχνά από ανοδική κινητικότητα προς τις μεσαίες βαθμίδες της γραφειοκρατίας (και σπανιότερα προς τις ανώτερες)²³. Έτσι, θεωρείται ότι οι χαμηλότερες βαθμίδες της γραφειοκρατικής υπαλληλίας δεν αποτελούν βάση για τη διαμόρφωση ταξικών ενότητων. Όμως, οι μελέτες αυτές (που συνήθως αναφέρονται αποκλειστικά στους οικονομικά ενεργούς άνδρες) παραγνωρίζουν ότι στις χαμηλότερες βαθμίδες της γραφειοκρατικής ιεραρχίας (που υφίστανται συνεχώς υποβάθμιση) απασχολούνται συχνά γυναίκες, και αυτές σε σύγκριση με τους άνδρες, στις ίδιες βαθμίδες, έχουν περιορισμένες ευκαιρίες ανοδικής κινητικότη-

22. Για το θέμα αυτό βλέπε Massey D. *Spatial divisions of labour*, Macmillan, London, 1984.

23. Βλέπε Goldthorpe J., ό.π., κεφ. 3 και 4.

τας.²⁴ Η απασχόληση γυναικών στις χαμηλότερες βαθμίδες των υπαλλήλων γραφείου και ο αποκλεισμός τους από τις πορείες επαγγελματικής ανέλιξης δίνει τη δυνατότητα στους άνδρες να μονοπωλούν τις υπάρχουσες δυνατότητες καριέρας. Εξάλλου, πολλές φορές αρκεί μόνο η είσοδος των γυναικών σε ένα τομέα απασχόλησης για να υποβαθμιστεί ο ρόλος των εργαζομένων σ' αυτόν, χωρίς να συντρέχουν λόγοι τεχνικής αναδιάρθρωσης. Βλέπουμε λοιπόν ότι μέσα από το διαχωρισμό των αγορών εργασίας με βάση το φύλο οι επιδράσεις των τάσεων υποβάθμισης της εργασίας στα στρώματα της νέας μεσαίας τάξης γίνονται περισσότερο πολύπλοκες, πράγμα που δυσκολεύει τον εντοπισμό ταξικών ορίων και ταξικής ταυτότητας.

3.4. Κράτος πρόνοιας, επαγγελματικές κατηγορίες και ταξική αναδιάρθρωση.

Στη διαμόρφωση και την εσωτερική διαφοροποίηση των νέων μεσαίων στρωμάτων συντελεί παράλληλα και η διεύρυνση των μηχανισμών κοινωνικής αναπαραγωγής (δημιουργία φορέων παροχής υπηρεσιών υγείας/πρόνοιας/ασφάλισης, παροχής κατοικίας, εκπαίδευσης). Όσο αφορά τη λειτουργία των φορέων αυτών σημαντικό ρόλο παίζουν το κράτος και οι επαγγελματικές/επιστημονικές ενώσεις των εργαζομένων (ιατρικοί σύλλογοι, σύλλογοι κοινωνικών λειτουργών κ.ά.).²⁵ Η αυξανόμενη βαρύτητα του ρόλου του κράτους στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης συσχετίζεται με τους υψηλούς ρυθμούς συγκέντρωσης του κεφαλαίου: η ορθολογικοποίηση της παραγωγής και η αυξημένη κινητικότητα του κεφαλαίου δημιουργούν την ανάγκη για την ύπαρξη εργατικής δύναμης με ικανότητες κινητικότητας και προσαρμογής στις μετασχηματιζόμενες τεχνικές συνθήκες. Το κράτος με το να συγκεντρώνει και να τυποποιεί τις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής συντελεί στην αποδέσμευση της εργατικής δύναμης από τοπικές και ιδιόμορφες κοινωνικο-πολιτισμικές επιδράσεις που μειώνουν τις δυνατότητες κινητικότητας της εργασίας. Από την άλλη μεριά, η ίδια η κατάσταση της μισθωτής εργασίας εκθέτει το άτομο και την οικογένειά του στον κίνδυνο έλλειψης πόρων εξαιτίας ανεργίας ή ανικανότητας του ατόμου για εργασία. Η διαμόρφωση του σύγχρονου συστήματος κοινωνικής προστασίας απορρέει άμεσα από τα βασικά αυτά χαρακτηριστικά.²⁶

Καθώς οι διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες που συνδέονται με την παροχή υπηρεσιών υγείας, πρόνοιας και εκπαίδευσης ολοένα και περισσότερο εξαρτώνται από το κράτος (το κράτος μετατρέπεται στον μοναδικό εργοδότη για διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες), μπαίνει σε κίνηση μια δυναμική αποδυνάμωσης των ελευθέρων επαγγελματιών (και των επιστημονικών τους ενώσεων) και ισχυροποίησης του κράτους σε ό,τι αφορά τον έλεγχο του περιεχομένου των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των σχετικών με την κοινωνική αναπαραγωγή. Για παράδειγμα διάφοροι ορισμοί, όπως τι θεωρείται «επιτυχία» ή «αποτυχία» στην εκπαίδευση, τι θεωρείται κατάσταση «ασθένειας» και τι κατάσταση «υγείας», ποια συμπεριφορά είναι «αποκλίνουσα» και ποια «φυσιολογική», όλα αυτά τείνουν να καθορίζονται από «επίσημους ορισμούς» που δίνει το κράτος. Σε άλλες περιπτώσεις, το ίδιο το κράτος ορίζει από την αρχή το περιεχόμενο νέων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, όπως στην περίπτωση της κοινωνικής εργασίας που δεν προϋ-

πήρχε σαν ελευθέριο επάγγελμα. Η εσωτερική διαφοροποίηση των νέων μεσαίων στρωμάτων που απασχολούνται στους φορείς κοινωνικής αναπαραγωγής γίνεται στα πλαίσια ενός εξελισσόμενου συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στο κράτος και τις επιστημονικές/επαγγελματικές ενώσεις όσο αφορά τον προσδιορισμό του περιεχομένου μιας επαγγελματικής δραστηριότητας: όσο περισσότερο μια επαγγελματική δραστηριότητα εξαρτάται από αποφάσεις που παίρνονται έξω από την ίδια την επαγγελματική ομάδα (για παράδειγμα στην περίπτωση της κοινωνικής εργασίας, οι κοινωνικοί λειτουργοί τείνουν να εφαρμόζουν αποφάσεις για το τί είναι εγκληματικότητα, ή τι είναι αποκλίνουσα συμπεριφορά, που παίρνονται από άλλους κρατικούς φορείς, π.χ. τα δικαστήρια), ή όσο περισσότερο το περιεχόμενο μιας δραστηριότητας εμφανίζεται σαν καθαρά «τεχνικό», τόσο πιο ευάλωτη είναι αυτή η επαγγελματική δραστηριότητα από τους μηχανισμούς υποβάθμισης που τη μετατρέπουν σε δουλειά ρουτίνας. Η δυναμική μετασχηματισμού της κοινωνικής θέσης και δύναμης των ελευθέρων επαγγελματιών με την αυξανόμενη εξάρτησή τους από το κράτος (εξάρτηση που σημαίνει: α) τη μετατροπή πολλών κατηγοριών επιστημόνων σε δημόσιους υπαλλήλους, και β) τη δυνατότητα του κράτους να παρεμβαίνει και να προσδιορίζει το περιεχόμενο μιας επαγγελματικής δραστηριότητας) αποτελεί ένα πολύπλοκο φαινόμενο επαγγελματικής και ταξικής αναδιάρθρωσης στη σύγχρονη κοινωνία που χρειάζεται να μελετηθεί σε βάθος.²⁷

24. Barron R.D. και Norris G.M. Sexual divisions and the dual labour market, στο βιβλίο *Dependence and exploitation in work and marriage*, επιμ. Barker D.L. και Allen S. Tavistock, London, 1976. Στην Αγγλία, το 1971, 72% των υπαλλήλων γραφείου ήταν γυναίκες. Επίσης 47.5% των απασχολούμενων στις χαμηλότερες βαθμίδες των ελευθέρων επαγγελματιών (δάσκαλοι, νηπιαγωγοί, κοινωνικοί λειτουργοί κλπ.) ήταν γυναίκες, ενώ στις ανώτερες βαθμίδες των ελευθέρων επαγγελματιών οι γυναίκες αποτελούσαν μόνον το 11.4% (Goldthorpe J., ό.π. σ. 60). Αύξηση του ποσοστού των γυναικών στους υπαλλήλους γραφείου παρατηρούμε και στην Ελλάδα (ωστόσο, η τάση δεν είναι πολύ έντονη): το 1971 οι γυναίκες υπαλλήλοι γραφείου αποτελούσαν το 33,5% του συνόλου των υπαλλήλων γραφείου. Το ποσοστό αυτό αυξήθηκε σε 44,3% το 1981. Όσο αφορά τα επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα στην Ελλάδα, το 1971 οι γυναίκες αποτελούσαν το 34,8% των απασχολούμενων σ' αυτή την επαγγελματική κατηγορία, το ποσοστό αυξήθηκε σε 38,6% το 1981 (ο τρόπος ταξινόμησης των στοιχείων από την ΕΣΥΕ δεν μας επιτρέπει όμως να συγκρίνουμε τις κατανομές ανδρών και γυναικών στις υψηλές και χαμηλές βαθμίδες).

25. Johnson T. ό.π.

26. Για την τάση διαμόρφωσης «πλεονάζουσας εργασίας» στον καπιταλισμό και το ρόλο του κράτους πρόνοιας στην κοινωνική ενσωμάτωση και χειραγώγηση των ανέργων βλέπε Mingione E. *The regional question in the 1980s: the case of southern Italy*, εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Κοινωνιολόγων για τη «Νέα Διεθνή Διαίρεση Εργασίας», Παν/μιο του Hong Kong, Αύγουστος 1985.

27. Η διάσταση αυτή δόμησης και αναδιάρθρωσης των επαγγελματικών κατηγοριών μάλλον απουσιάζει από την ελληνική κοινωνία, εφόσον το κράτος πρόνοιας βρίσκεται σε εμβρυακή μορφή. Ωστόσο, ο χαρακτήρας των κρατικών δομών, και της συνάρθρωσής τους με την οικονομία, στην Ελλάδα, επηρεάζουν με ένα ιδιόμορφο τρόπο την επαγγελματική δομή (έξω από τα πλαίσια διαμόρφωσης ενός κράτους πρόνοιας): ο ιδιαίτερος ρόλος που παίζουν τα πολιτικά

Οι παραπάνω τάσεις οριοθετούν κάποια κοινωνικά φαινόμενα που αποτελούν τη βάση για τη μελέτη της ταξικής αναδιάρθρωσης και των ταξικών ορίων στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Οι τάσεις αυτές που επιχειρήσαμε να θίξουμε περιλαμβάνουν ένα σύνολο δομικών χαρακτηριστικών της ταξικής διαφοροποίησης. Με τον όρο δομικά χαρακτηριστικά δεν εννοούμε κάποια στατικά, αναλλοίωτα γνωρίσματα «ταξικών θέσεων» που συλλαμβάνονται σε ένα υψηλό επίπεδο εννοιολογικής αφάισης, αλλά κάποιους μηχανισμούς-κλειδιά, στην πορεία εξέλιξης των καπιταλιστικών κοινωνιών που συντελούν στην διαμόρφωση συγκεκριμένων ταξικών υποκειμένων.

Συχνά προβάλλεται το επιχείρημα ότι η ασάφεια των ταξικών ορίων στη σύγχρονη κοινωνία οφείλεται στις έντονες τάσεις ανοδικής και καθοδικής κινητικότητας που επιφέρουν συνεχείς μετατοπίσεις των κοινωνικών ομάδων στην κοινωνική ιεραρχία. Οπωσδήποτε οι τάσεις κοινωνικής κινητικότητας επηρεάζουν το βαθμό σύμπτυξης ταξικών συμφερόντων και τη διαμόρφωση ταξικής ταυτότητας από τα άτομα-μέλη μιας κοινωνίας. Και η μελέτη των δομικών προσδιορισμών των κοινωνικών τάξεων θα πρέπει πάντα να συνοδεύεται από τη μελέτη των μηχανισμών με τους οποίους γίνεται ο επιμερισμός των ενεργών φορέων στις διάφορες κοινωνικές θέσεις. Αυτό όμως που δεν θα πρέπει να ξεχνά κανείς είναι ότι οι επιμεριστικοί μηχανισμοί (που εκφράζονται μέσα από τις δυνατότητες εκπαιδευτικής, επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας σε μια κοινωνία) δεν αποτελούν ξεκομμένα φαινόμενα αλλά συνάρτηση της κοινωνικ-οικονομικής δυναμικής. Η υπερβολική έμφαση στον καθοριστικό χαρακτήρα των επιμεριστικών μηχανισμών, όσο αφορά τη μελέτη των κοινωνικών τάξεων, οδηγεί σε μια εσφαλμένη θεώρηση της κοινωνικής δυναμικής: θεωρείται ότι, καθώς το φαινόμενο της κοινωνικής κινητικότητας γίνεται ολοένα και περισσότερο πολύπλοκο διαμορφώνονται οι συνθήκες για μια συνεχή ροή των ατόμων στην κοινωνική ιεραρχία, είτε προς τα πάνω, είτε προς τα κάτω, και την αποδυνάμωση κάθε ταξικού ορίου. Εδώ όμως μπαίνουν τα ερωτήματα: Ποιές είναι οι κοινωνικές και οικονομικές παράμετροι που συντελούν στη δημιουργία πολύπλοκων μηχανισμών κατανομής των ατόμων-μελών μιας κοινωνίας στις διάφορες θέσεις του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας; Και ποιοί είναι οι δομικοί περιορισμοί των μηχανισμών αυτών και των κοινωνικών μετακινήσεων που δημιουργούν; Το σημείο που επιχειρούν να θίξουν οι παραπάνω σκέψεις μας είναι ακριβώς οι δομικές αιτίες αυτών των κοινωνικών μετατοπίσεων στον ύστερο καπιταλισμό: γιατί δεν πρόκειται απλά για μια δυναμική αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας, των αγορών εργασίας και των επαγγελματικών δομών που επιφέρει σημαντικές ταξικές αναδιάρθρωσεις. Η ρευστότητα των ταξικών ορίων γύρω από ορισμένες θέσεις της κοινωνικής ιεραρχίας, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, μπορεί να συναρτάται με την παγίωση ταξικών συμφερόντων και ταυτότητας γύρω από κάποιες άλλες θέσεις στα πλαίσια μιας δυναμικής συνεχούς επαναπροσδιορισμού του περιεχομένου κάθε επαγγελματικής δραστηριότητας, που τείνει μακροπρόθεσμα στην κοινωνικο-οικονομική υποβάθμιση πολλών κατηγοριών εργαζομένων και ιδιαίτερα μιας μεγάλης μερίδας της νέας μεσαίας τάξης. Η μελέτη της δυναμικής αυτής, που τουλάχιστον για τα νέα μεσαία στρώματα συνιστά ένα καθοριστικό πλαίσιο διαμόρφωσης και αναδιάρθρωσής τους,

αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της κοινωνικής ένταξης και πολιτικής συμπεριφοράς των στρωμάτων αυτών.

κριτήρια, η πολιτική ένταξη και οι προσβάσεις στον κρατικό μηχανισμό, στα πλαίσια των στρατηγικών προσπορισμού εισοδήματος, έχει σαν αποτέλεσμα την διαμόρφωση στην κοινωνία ενός τύπου επαγγελματικής και οικονομικής πρακτικής που σε πολλά σημεία διαφέρει από την «καπιταλιστική λογική» («λογική της αγοράς»).

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΚΟΥΡΙΑ

ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΣΤΗ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ
(1833-1922)

εικόνες-άντιλήψεις

ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΙΔΙ

Εκδόσεις «Δωδώνη»